

DE COMMANDERIJ DER JOHANNITERS TE MONTFOORT.

In november vorig jaar heeft de vereniging Oud-Utrecht een bezoek gebracht aan de pas gerestaureerde commanderij der Johanniters te Montfoort. Burgemeester H. M. de Jonge heette de leden welkom en vertelde in het kort iets over de geschiedenis van het mooie gebouw. In dit artikel willen we enkele bekende en minder bekende feiten uit die geschiedenis verzamelen.

De Johanniterorde

De orde der Johanniters werd gesticht in het jaar 1099 in Jerusalem, onder de naam van de „Orde van het Hospitaal van Sint Jan“. Na enige omzwervingen via Ptolomais, Cyprus en Rhodos (Ridders van Rhodus), vestigde de orde haar zetel op het eiland Malta (1530), waarnaar de Ridders genoemd werden: Ridders van Malta of Maltezer Ridders. Thans is de zetel der orde te Rome. In Nederland bestaat sinds 1919 een afdeling van de Souvereine Orde van Malta.

De balije Brandenburg in Duitsland is omstreeks 1536 tot het Protestantisme overgegaan. In 1810 werd deze opgeheven, maar enige tijd later, in 1852, door Frederik Willem IV weer opgericht. In Nederland werd in 1909 weer een afdeling van de balije Brandenburg der Ridderlijke Orde van het Hospitaal van Sint Jan te Jerusalem opgericht, die zich in 1946 afscheidde van de Orde in Duitsland en een zelfstandige vereniging

vormde. Sinds 1958 draagt deze nederlandse tak de naam: Johanniter Orde in Nederland.

Van de taken die de orde zich gesteld had: verpleging en verzorging van pelgrims, zieken, enz. (te Jerusalem en in het H. Land) en het strijden voor het christendom, is voornamelijk de verzorging der zieken het belangrijkste gebleven. De tegenwoordige Johanniter Orde in Nederland heeft dan ook enkele ziekenhuizen, o.a. in Bennekom.

Het ordeteken, een achtpuntig kruis, d.w.z. een vierarmig kruis, waarvan elke arm uitloopt in twee punten, symboliseert de „verzorgende“ taak van de Orde. De acht punten herinneren namelijk aan de acht zaligheden uit de Bergrede, zoals die staan beschreven in het evangelie volgens Mattheus:

Zalig de armen van geest, want hunner is het koninkrijk der hemelen.

Zalig die treuren, want zij zullen vertroost worden.

Zalig de zachtmoedigen, want zij zullen de aarde beërven.

Zalig die hongeren en dorsten naar de gerechtigheid, want zij zullen verzadigd worden.

Zalig de barmhartigen, want hun zal barmhartigheid geschieden.

Zalig de reinen van hart, want zij zullen God zien.

Zalig de vredestichters, want zij zullen kinderen Gods genoemd worden.

Gezicht op het raadhuis en de vroegere commanderij. Gewassen tekening in O.I.-inkt door P. van Loo(?) (1731-1784) (eigendom van Hare Majesteit de Koningin).

Zalig de vervolgd en om der gerechtigheid wil, want hunner is het koninkrijk der hemelen.

De organisatie van de ridderorde viel samen met de landen, waar zij vestigingen had.

Men kende een verdeling in acht landen (vgl. het ordeteken, het kruis met de acht punten) of acht *linguae* (talen, tongen, naties) of provincies: Provence, Auvergne, Frankrijk, Italië, Arragon, Engeland, Duitsland, Castilië. Deze provincies waren onderverdeeld in groot-prioraten en balijen, en deze op hun beurt in commanderijen. Nederland behoorde tot de provincie Duitsland, die bestuurd werd door de groot-prior of prior-generaal van Heitersheim. De balije van Utrecht, waartoe ook de commanderij van Montfoort behoorde, was onderhorig aan de genoemde groot-prior.

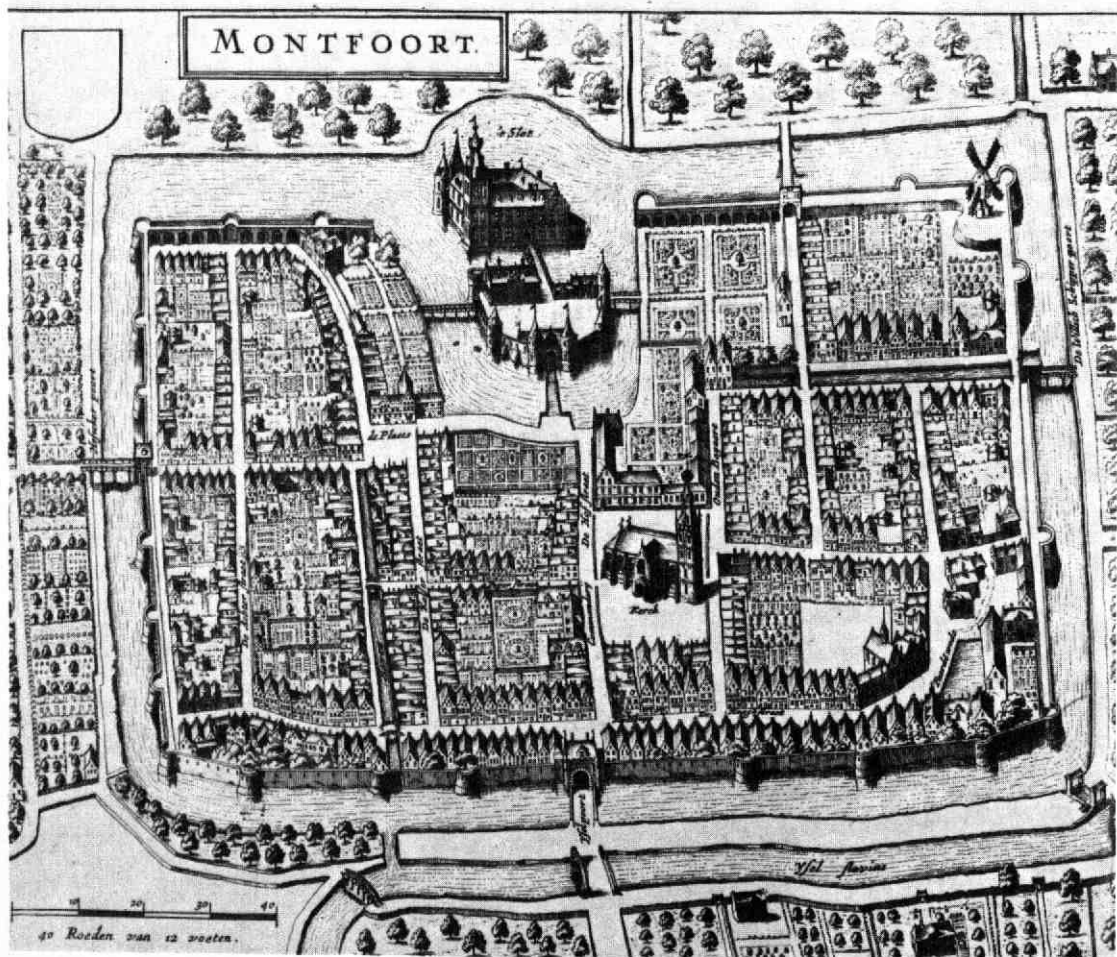
De Johanniter-orde had drie soorten leden: ridders, priesters en broeders. De taak van de ridders bestond uit de zorg voor de zieken en de armen; daarnaast kregen ze een militaire opdracht. Zij konden alleen toegelaten worden als zij stamden uit een riddermatig geslacht. Zij doorliepen een noviciaatstijd. De ridders

droegen een rode wapenrok met wit kruis, waarover een korte rode cape met wit kruis. Later mochten ze de rode cape vervangen door de lange zwarte mantel met het achtpuntige witte kruis, de klederdracht der priesters.

De Johanniter-priesters waren belast met het opdragen der heilige missen en het verlenen van geestelijke bijstand aan ordeleden, armen en zieken. In principe had elke commanderij een eigen priester of kapelaan.

De hoofdtaak der broeder of diendende broeders (*servientes, sergeants*) was de ziekenverpleging en de verzorging der armen. Daarnaast verrichtten ze allerlei nevendiensten in de huizen der orde zoals die van bakker, timmerman, kok, enz.

De Johanniters legden een eed of gelofte van gehoorzaamheid, armoede en zuiverheid af. De tekst hiervan luidde: *Ego voveo Deo omnipotenti et eius matri immaculatae virgini Mariae et Sancti Joanni Baptistae me observaturum, perpetuo Deo iuvante, veram obedientiam cuilibet superiori qui mihi a Deo et ab ipso ordine dabitur, item me victurum absque proprio, et*

Montfoort in de 17de eeuw (stedenatlas van Blaeu; Rijksarchief Utrecht).

castitatem servaturum. (Ik beloof aan God almachtig en aan zijn moeder, de onbevleete maagd Maria en aan Sint Jan de Doper, dat ik, met Gods voortdurende hulp, de ware gehoorzaamheid zal onderhouden tegenover iedere overste, die door God of door de orde over mij gesteld zal worden; tevens beloof ik, dat ik zonder eigendom zal leven en dat ik de zuiverheid zal bewaren).

De commanderij van Montfoort

De commanderij van Montfoort is de jongste stichting van de oorspronkelijke Johanniterorde in Nederland. Als klooster heeft ze bovendien slechts een kortstondig bestaan gehad, van ± 1544 tot ± 1630 . In de gedrukte literatuur zijn, misschien daarom, over dit merkwaardige grote gebouw en zijn gering aantal bewoners, weinig bijzonderheden bekend. Wat bekend is, blijkt telkens weer door de verschillende geschiedschrijvers van hun voorgangers overgenomen.

Bernard van Du(i)ven, balier van de Johanniter-orde in Utrecht, is geboren in Montfoort. Hij mag de stichter, niet de eerste commandeur van Montfoort genoemd worden zoals abusievelijk wel gedacht wordt. Zijn familie bezat huizen in Montfoort, en met name in de Hofstraat. Deze huizen konden een goede aanzet vormen voor een op te richten klooster in de westelijke gebieden van Utrecht.

Toch lijkt het merkwaardig, dat hij hier, in deze kleine stad, een commanderij stichtte, terwijl er in Harmelen, Oudewater, Buren en Waarder al dergelijke kloosters bestonden. Heeft hij er een „streek“-ziekenhuis van de orde willen vestigen? Of misschien een wervingscentrum voor ordeleden? De kapel is erg groot opgezet, te groot voor het kleine aantal Johanniters, dat er in de honderd jaar van zijn bestaan geleefd heeft. In een artikel in het gelegenheidsboekje *Bijdragen tot de geschiedenis van de Johanniter Orde en haar Commanderij te Montfoort*, uitgegeven bij de opening van de kapel in oktober 1976, geeft Jonkheer mr. L. A. M. van Sasse van IJssel, een geheel eigen en originele visie op dit vraagstuk.

Bernard van Duven benoemde als eerste commandeur van Montfoort Gerrit Zas (1547-1571). Van deze Gerrit Zas is bekend, dat hij tot 15 mei 1574 tevens heemraad van de Lekdijk is geweest. In deze zelfde tijd heeft ook de kunstschilder Anthonius van Blocklandt, gezegd van Montfoort, in de kleine Stichtse stad geleefd.

Dat Van Blocklandt de invloed van de Johanniters ondergaan moet hebben, mogen we afleiden uit het feit, dat hij na zijn reis naar Rome, in 1572, niet terugkeert naar zijn laatste woonplaats Delft, maar zich vestigt te Utrecht en wel in het Catharijneconvent der Johanniters. Met velen van zijn familie is hij daar ook begraven geweest.

De tijd van Johan Ridder, van 1571 tot 1596 commandeur van Montfoort, wordt gekenmerkt door de vorderingen van de Hervorming in Montfoort. De beeldenstorm was in 1566 nog voorbijgegaan aan de kleine stad, waarschijnlijk vanwege de grote macht en in-

vloed van de burggraven, die de katholieke godsdienst bleven beschermen. Maar 6 maart 1583 verschijnt de eerste predikant te Montfoort, Mathias Peterz. Dijkman. Burggraaf Jan was gedwongen door een schrijven van Gedeputeerde Staten van Utrecht hem toe te laten. Zonder moeilijkheden is dit allemaal niet verlopen. Pastoor Romualdus van Pentere had de „gouden handschoen“ niet aangedaan. (Uitdrukking die betekent, dat men veel moest betalen om een kerkelijk functie te krijgen).

In 1594 vindt er op last van de groot-prior een visitatie plaats van het klooster te Montfoort. De tekst van het visitatie-verslag moge hier volgen:

„Montfort, membrum in Utrecht.

Ist gelegen in Stiffit Utrecht in der Statt Monfort, ethwa 20 Meil wegss von der Statt Utrecht von dem gewesene Baiulivo zu Utrecht Bernhardt von Duven anno 1544 erst fundiert und erbawet. Darin ist Commandatarius modernus Herr Johannes Ridder, dess Ordens gewesen 35 Jahr; durch Erfordern des Herren Baiulivi uf Utrecht erschienen, der Visitation sich gehorsamblichen unndergeben und folgende Gelegenheit seiner Commenda mittes leiblichen Aidss angezeitget.

De ecclesia et eius ornamentis (Over de kerk en haar „versierselen“)

Es habe in der Statt uf der Hoffstrat ein klein Sacellum (Kapel) mit einem Altar in honorem Sti. Joannis Baptistae consecratum, welches noch seie in Esse, alleine aber alle darufgestandene Ornamenta und Bildtwerck abgerissen. In selbigem Sacello thue er noch zur Zeit Sacrum (H. Mis lezen), aber heimblichen. Darin gehörig ein kupffern vergukten Kelch und sonsten keine Kleinodien mehr gefunden. An Messgewandt seie vorhanden ein Carsufel von rotem Sammet verb(!)üemt mit eingewercktem Goldt, mit seiner Alben und Zugehör. Item ein Carsufel von rotem Treipe. Item zween Chorröck von schwartzem Lacken sonder Atinentien. Item zwei Behängsells umb gross Gestuel von roten Treipfen. Item zwei alte Antependia vor Altaren.

De domo et eius utensilibus. (Over het huis en zijn gebruiksvoorwerpen)

Item bei der Capellen intra Emunitatem (muren) eine Behausung von Steinen uffgebawet, zimblicher Weite in seinem Bezirck gelegen, mit Hausgeräth, Leinwandt, Zinen und andern Kuchengeschirr; item Beth, Bethladen und allem Zugehör nottürffftiglichen versehen, welches es verbessert hâte, auch ferner zu verbessern angelobt.

De proventibus. (Over de inkomsten)

„Hab in Willeskop 11 Morgen Weid- unnd Sehelandt verpacht jährlchs vor 54 Gulden. Item int Blocklandt 4 Morgen, jählichss 20 Gulden. Item inn Korte Blocklandt 4 Morgen, 22 Gulden. Item int Blocklandt 16 Morgen, 100 Gulden. Item uf Isefelt 3 Morgen, 12 Gulden. Item in Kattenbroich 6 Morgen 4 Hont, 40 Gulden. Item in Pulssbroich 7 Morgen 40 Gulden. Erbgeltrenten uff Widerloss.

Item auss dem Bailivat zu Utrecht lossbar Renthen

j rliches 50 gulden. -- Summa lateris 338 Gulden. --

Item bei dem Erbgenamen Wilhelms von Houff losbar 50 Gulden. Item an Maximilian von Baxenn 60 gulden. Item an Dederich Derichssohn zu Worden 60 Gulden. Item an Frantz von Schnick 62½ Gulden. Item ein Renth auss einem alten Stall 11 Gulden.

Summa summarum der Einkombsten zu Montfort 58½ Gulden, thuet Reinischen M ntzen 215 Goltgulden 20 St fer.

De exitibus (Over de uitgaven)

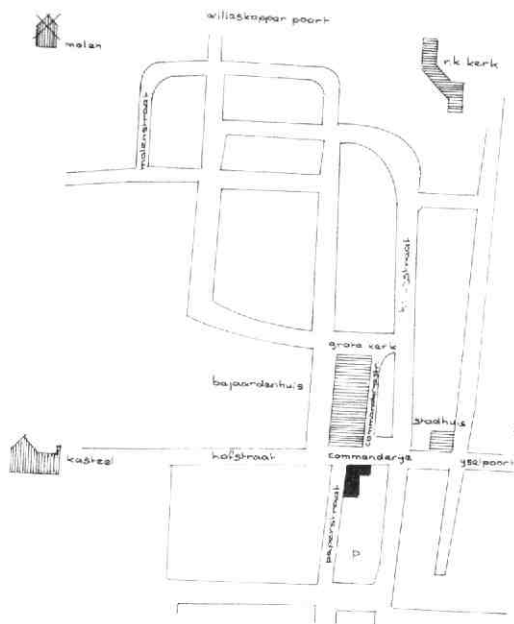
Vor reparation der Kirchen und dess Hauses, den zu Abl sung einer Leibrenten von 13 Gl. brab. j rlich, uffgenomen an Hauptgeldt 100 Dhaler jeden pro 30 St fer, davon gibt man j rlichss 9 Gl 7½ St fer. Item von einer Kuchenmagd Belohnung j rlich 16 Gl. Item vor einen Jungen, Kleidung unnd Lohn, 25 Gulden. Item obgemelten Rethen durch Ordinantien von Herren Statten werden j rlich gek rtzet 30 Gulden.

Summa exituum 80 Gulden 7½ St fer, thut Reinisch 29 Goltgulden 41½ St fer. Von dem Einkombsten abgezogen bleibt dem Hernn vor Haushaltung unnd andere extraordinari Kriegssuncosten 185 Goltgulden 32½ St fer.

Tot zover dit verslag van de visitatie der commanderij. Als in 1598 de beeldenstorm ook Montfoort treft blijft de commanderij waarschijnlijk gespaard. De stukken maken althans geen melding ervan.

Tijdens de ambtsperiode van commandeur Johannes van Hoen (1617? - 1630, 1635?) treft Montfoort een ramp: de Grote of Sint Janskerk wordt tengevolge van blikseminslag voor een groot deel verwoest. De grote brand vernielde meer dan 70 huizen en beschadigde vele gebouwen. Brandende stukken hout werden ver weggeslingerd, waardoor de schade in de onmiddellijke omgeving van de kerk beperkt bleef. De commanderij, op een steenworp afstand van de kerk, leed dan ook geen schade. Vele mensen in Montfoort, die toch al een schamel bestaan hadden, waren nu geheel geruineerd. Een grote actie is gehouden om gelden te verzamelen. De commandeur zal zich bij de hulpacties niet onbetuigd hebben gelaten. Met de wederopbouw van de kerk is men pas in 1633 begonnen. Omtrent de restauratie van de toren staat in de notulen van de vroedschap, dat de tijdelijke klok in de uitgebrande toren niet voldeed: *Den 16 novembris 1630 is bij den heer officier, Burgemeester ende gerechte goetgevonden, dat men tot gerieff van de borgers ende arbeidsvolck die de clock vermits de dompheyt in den toren qualijck connen hoeren des morgens te ses uyren, 's middachs te twaelf uyren ende savonts te acht uyren de clock hangende in de Commandeuri-kerk telkens eens sal luyden. Worden tot dien eynde de heeren burgemeesters gecomiteert omme met den coster dienaengaende te handelen. Actum, etc. . .*

Volgens het *Necrologium dioecesis Harlemensis*, (Lijst van gestorvenen van het bisdom Haarlem), geschreven door Buggaeus, overleed Johannes van Hoen in 1635; volgens andere bronnen in 1630. Hij was de laatste katholieke commandeur in Montfoort: *Cuius*

Plattegrond van het centrum van Montfoort (tekening J. R. van Ommen).

ultimum catholicum commendatorem . . . Hoen.

In 1580 hadden de Staten reeds bepaald, dat de benoeming van de conventualen aan hen zou komen, en 8 februari 1603, dat de (groot) prior prebenden noch commanderijen zou mogen vergeven. In 1605 trokken de Staten dit recht ook werkelijk aan zich. De commandeur werd sindsdien benoemd door de prinsstadhouder. Het zijn de zo genaamde commandeurs „Nieuwe stijl”. Het religieuze karakter van de conventen en commanderijen verviel na 1630; de inkomsten uit de goederen werden seculiere prebenden, waar menigeen op aasde. De afzonderlijke commanderijen werden na de dood van de laatste commandeur door de overheid in beheer genomen en onder een rentmeester gesteld. De protestantse commandeurs waren louter prebendaat.

De commanderij particulier bezit

In de loop van de 17de en 18de eeuw hebben de Staten en Stad van Utrecht veel van de bezittingen en goederen van de verscheidene commanderijen verkocht. De commanderij van Montfoort is zo in het bezit gekomen van de familie van Mansfeld. Vrouwe Magdalena van Paluda, weduwe van wijlen de maarschalk Johan van Mansfeld klaagt (februari 1670), dat haar huis te Montfoort, van ouds genaamd *de commanderije* te hoog in de belasting is aangeslagen.

De Fransen blazen op hun verwoestende tocht door de provincie Utrecht wel het kasteel van Montfoort in de lucht, maar de kerken en kapellen laten ze met rust. In 1690 heet de nieuwe eigenaar van de commanderij Thomas Snel. Deze heeft in 1691 het toren-

tje van de kapel afgebroken, waarschijnlijk om praktische redenen.

Als Gerrit Hectorsz Moninxc op 24 september 1700 uit de failliete boedel van de weduwe van Wouter Snel voor 280 gulden *Een huysinge ende erve met een thuyt daaragter en het gene daar verder aan dependeert, van outs genaamt de commanderije*'' aankoopt, brengt hij het commanderijcomplex voor bijna twee eeuwen in het bezit van zijn familie. Bij dit complex behoort „*het gewesene commandeurskerckie en sulcs het jegenwoordigh aan diverse perceelen verdeelt is en bewoond werd*''.

Nadat Gerrit Hectorsz Moninxc op 16 mei 1705 te Montfoort is overleden, wordt zijn nalatenschap op 29 april 1706 geïnventariseerd bij zijn *nagelatene weduwe en boedelhoudster* Agatha Dirks Ruwen. In deze inventarisatie vindt men o.a.: *staat nog te ontfangen wegens geleverde winkelwaren (waar onder eenige quade schulden sijn) sekere somme van penningen, welke neffens de tarwe op de solder leggende ter goeder vrouwen bij de inventarisante zijn geestmeert te samen op den somme van vijff honderd gulden*''.

Wellicht heeft Gerrit Hectorsz Moninxc zelf hiermee de eerste aanzet gegeven tot wat later de grutterij is geworden. Uit het huwelijk van Gerrit Hectorsz. en Agath Dirks Ruwen werden drie kinderen geboren: Aletta, Cornelia en Dirk Geritsz.

Wanneer Agatha Dirks Ruwen op 16 mei 1706 voor de tweede maal in het huwelijk treedt met Gijsbertus van Stekelenburg brengt de bruid volgens de acte van *den laasten dag aprill des jaars een duysend zeven honderd en ses* in o.a. *een huysinge ende erve gelegen aan de zuydzijde van de Hoogstraat binnen de voorz. stede Montfoort genaamt de Commandurije bij de voorgenoemde bruijd bewoont wordende*.

Op 25 juli 1708 verkoopt enen Harmen van Loenen aan deze Gijsbertus *seecker huys ende erve staande ende gelegen binnen dese Steede Montfoort, aan de Zuytzijde van de Hoogstraat op den hoek van de Hofstraat, belent ten oosten en zuyden den acceptant nom nomine uxoris* (in naam van zijn bruid), *ten noorden de Hoogstraat ende ten westen de Hofstraat voornoemt*.

Op 27 januari 1731 bepaalt Agatha Dirks Ruwen, dat haar zoon Dirk Moninxc in zijne keuze zal hebben omme het huys ende erve met den verderen opstal als mede het kerkje staande binnen dese Stad, en jegenwoordig bij de testatrice bewoond en gebruikt, mitsgaders het huysje en erf bij Pieter Ketel in huure gebruikt wordende als ook de winkel in 't voorhuis en bakkerije met alle 't geene daar toe behoord, uijt den gesepareerden boedel te moogen aannemen, voor ende omme eene somma van een duysent twee hondert guldens, dewelke onder denselver erfgenamen verdeijlt zullen moeten worden, ofte den voornoemden haren zoon in minderinge van desselvs erfportie toegerekent worden. De talrijke overige bezittingen zullen in gelijke porties verdeeld worden onder haar kinderen Aletta, Cornelia en Dirk Moninxc en Machtilda (Metchteld) van Stekelenburg. 11 September ver-

klaarden deze kinderen voor notaris Swartendijk, dat zij *tot geruststelling van haare gem. moeder en tot voorkominge van alle disputen die onder een over de verdeeling der gem. goederen soude konnen ontstaan malkanderen hadden beloofd en beloofde bij dezen, alle de goederen, die haare voorn. moeder sal komen na te laten en ook die goederen, die haare voorn. beyde overledene mans reeds nagelaaten hebben, onder malkanderen in egale portien te zullen verdeelen*. En zo geschiedde het. Vijf jaar later, op 13 november 1741, verklaren zij na het overlijden van hun moeder, dat zij *de vaste goederen behoorende tot den boedel ende nalaatschap van de voorn. hare Moeder en Schoonmoeder neffens onder den anderen bij blinde boetinge hadden gescheyden ende verdeeld*. Voor Mechteld van Stekelenburg compareerde hierbij haar echtgenoot Jan van Veldhuijzen. De beide andere dochters waren ongehuwd.

Als Dirk Moninxc overlijdt laat hij de commanderij na aan zijn zoon Gerardus. Van deze Gerardus weten we, dat hij de commanderij als grutterij in gebruik heeft gehad. Wanneer de commanderij als grutterij is ingericht, en in welke mate er een verband is te leggen tussen bakkerij en grutterij, is niet met zekerheid te zeggen.

Na zijn overlijden op 19 november 1824 laat deze Gerardus Moninxc de commanderij na aan zijn dochter Maria Theodora. Deze vrouw blijft ongehuwd. Zij oefent het beroep uit van *gruttersche*, hierbij geassisteerd door Jan van Harmelen, gruttersknecht, die ook bij haar inwoonde op de Hoogstraat. In een testament van 19 oktober 1842 bepaalt Maria Theodora Moninxc, dat zij aan haar nicht Catharina Ludovica van Meurs bijna al haar bezittingen vermaakt *te rekenen van den dag van mijn overlijden*. Zij overlijdt op 26 oktober 1842. Eerst op 2 maart 1849 worden de eigendommen, waaronder het huis met plaats en de grutterij in het kadaster overgeschreven op naam van Catharina Ludovica van Meurs. Deze Catharina L. van Meurs, koopvrouw en grondeigenaresse, was op 7 februari 1823 in het huwelijk getreden met Arie van Vuuren Gz., uit welk huwelijk werden geboren Helena Alida (2 september 1827) en Petrus Theodorus (20 november 1838).

(wordt vervolgd)

Montfoort

E. Gerards

Kontributie 1977

Nog niet alle leden onzer vereniging hebben hun contributie over het jaar 1977 gestort op de girorekening van de penningmeester (no. 575.520). Ter vermijding van extra werkzaamheden, o.a. bij de verzending van het Jaarboek 1977 doet het bestuur een beroep op de leden, welke hun contributie over 1977 nog niet hebben betaald, deze betaling nu ten spoedigste te verrichten.

De contributie voor 1977 is vastgesteld op f 35,— per lid (voor leden ouder dan 65 jaar f 30,— en voor leden jonger dan 25 jaar f 20,—).

J. F. Hoeting
penningmeester.